

<https://www.asser.nl/media/796394/basic-investigative-standards-manual-for-documenting-crimes-in-ukraine.pdf>

11. Гловюк І. В., Тетерятник Г. К. Контекстуальні елементи у провадженнях щодо воєнних злочинів: предмет доказування SUI GENERIS. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 394–398.



*Дорошук Ніна Олександрівна,  
професор кафедри теорії, історії та філософії права  
Національної академії внутрішніх справ,  
кандидат історичних наук, доцент*

### **ДО ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ТИПОЛОГІЇ ДЕРЖАВ**

Питання типологізації держав, як одного з основних методів пізнання закономірностей історичного державно-правового розвитку, наразі залишається актуальним для сучасної історико-юридичної науки. Попри існування досить значного масиву наукових досліджень, досі не визначено єдиного критерію, за яким держави можливо було би класифікувати на типи. Серед найбільш поширених підходів, які визначаються сьогодні дослідниками, є формаційний та цивілізаційний. Однак аналіз наукових публікацій та історичних джерел дає підстави для висновку про те, що окремі дослідники послуговуються деякими сфальсифікованими матеріалами більш ранніх публікацій. Розглянемо детальніше сутність та аргументацію названих підходів.

Основою формаційної типології є підтасоване радянським академіком Василем Струве вчення Карла Маркса про суспільні формації. Так, В. Струве історію розділяє на п'ять соціально-економічних формацій: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, буржуазну та комуністичну, першої фазою якої соціалістична. Цю концепцію сучасні дослідники і поклали в основу формаційної типології держав, називаючи її «марксистською».

Поняття суспільної, або соціально-економічної формації, радянським академіком дійсно було запозичено із роботи К. Маркса «До критики політичної економії» [1, с. 7]. Соціально-економічною формацією К. Маркс називав суспільство на певному ступені історичного розвитку, яке характеризується певним способом виробництва, що визначається єдністю продуктивних сил і виробничих відносин. Продуктивними силами вчений називав засоби виробництва (знаряддя праці і предмет праці) та людей з їх умінням працювати. Виробничі відносини – це відносини, у які вступають люди у процесі виробництва. Спосіб виробництва матеріальних благ К. Маркс називав економічним базисом, на основі якого формується надбудова – сукупність політичних, суспільних, правових, ідеологічних, культурних та інших інститутів і відносин. Таким чином до надбудови належить держава, право, політичні організації, вчення, тощо. Базис і надбудова перебувають в

органічному взаємозв'язку: з одного боку, відповідно до характеру виробничих відносин формуються політичні та правові інститути, з іншого, держава, право, ідеологія можуть прискорювати, або гальмувати розвиток виробничих відносин. Таким чином, аналізуючи історичний поступ людства, К. Маркс виділяв чотири суспільні формації: азіатську, античну, феодальну та буржуазну. Отже спільним у роботах К. Маркса та В. Струве є виділення лише феодальної та буржуазної формацій. Розглянемо причини, які спонукали радянського академіка до викривлення «канонічного» для радянської ідеології марксистського вчення.

У 1920–1930-х роках, В. Струве, будучи провідним радянських сходознавцем, не міг не помітити схожості ознак азіатського та сучасного йому соціалістичного способів виробництва. Характерними рисами кожного з них були: сильна централізована влада, існування розгалуженої бюрократичної системи, контроль держави над ресурсами, відсутність антагоністичних класів (експлуататорів і експлуатованих), основним експлуататором була держава, у власності якої перебували засоби виробництва, основними виробниками матеріальних благ були де-юре вільні люди, які однак перебували на обліку у держави та вели колективне господарство (община в азіатських державах і колгоспи в радянській), існування єдиної офіційної ідеології (в азіатських державах цю роль виконувала релігія, в радянській – комуністична доктрина), яка освячувала особу правителя, владу та увесь існуючий режим.

Щоб уникнути небезпечних політичних аналогій і «прилаштувати» марксизм до радянських реалій, В. Струве об'єднав азіатський і античний способи виробництва в один – рабовласницький, а також додав первіснообщинний та комуністичний, першою фазою якого є соціалізм. Водночас, потрібно зазначити, що твори К. Маркса публікувалися в СРСР без купюр та фальсифікацій, в радянських бібліотеках вони були у відкритому доступі і вважалися обов'язковими для вивчення усіма громадянами. Але, як це не парадоксально, саме «п'ятичленка» В. Струве, ототожнена з марксистською теорією, стала панівною схемою у радянській історичній та історико-правовій науці і, відповідно, основою формаційної типології держав, якою дотепер послуговується багато дослідників [2, с. 15–36].

Цивілізаційний підхід до типології держав, був сформований сучасними вченими на протигагу радянському формаційному. Його основоположником називають англійського історика Арнольда Джозефа Тойнбі. Таки дійсно у його праці «Дослідження історії» (A Study of History), 12 томів якої були надруковані упродовж 1934-1961 рр., викладена теорія генези цивілізацій. Потрібно зауважити, що вчений не наводив чіткого визначення поняття цивілізації. Однак з контексту праці можна зробити висновок, що таким терміном він називав суспільство на вищому рівні свого розвитку, яке докорінно відрізняється від примітивних суспільств. Це своєрідна замкнена спільнота, яка об'єднана релігійними, моральними, культурними цінностями. Мислитель виділяв 21 повністю розвинену цивілізацію: Єгипетську, Андську, Китайську, Мінойську, Шумерську, Вавилонську, Майянську, Індську, Хеттську, Сирійську, Еллінську, Західну (римо-католицьку), Православно-

християнську (основну – візантійську), Православно-християнську (російську), Іранську, Арабську (ісламську), Індуїстську, Далекосхідну (основну), Далекосхідну (японсько-корейську), Юкатанську та Мексиканську [3, с. 54].

На думку А. Дж. Тойнбі кожна цивілізація проходить чотири етапи еволюції: виникнення, зростання, надлом і розпад. В стадії розвитку цивілізації ці елементи перебувають у взаємній «гармонії», а в стадії розпаду – «в незгоді між собою» [4, с. 121]. Держава, як вважав мислитель, виникає перед розпадом цивілізації, коли творча меншість втрачає здатність креативно реагувати на виклики і перетворюється на панівну меншість. Прагнучи зберегти своє домінуюче становище, вони створюють державні установи та силові структури. Показово, що А. Дж. Тойнбі досить стримано оцінював значення держави в історії суспільного поступу, вважаючи, що в ієрархії утворених людством соціальних інституцій держава займає досить низьке місце. Тож очевидно, що вчений не ототожнював цивілізацію з державою, вважаючи цивілізацію вищою формою духовної організації людського життя. Таким чином А. Дж. Тойнбі можна назвати творцем цивілізаційної теорії історичного розвитку людства/суспільства, але не держави. Окрім того, оскільки у концепції А. Дж. Тойнбі одним із визначальних факторів цивілізаційної ідентичності постає не держава, а духовність і релігія, виникає питання щодо методологічної обґрунтованості покладання релігійного критерію в основу типології держав.

На підставі викладеного, можна зробити висновок, що дослідження типології держав залишається актуальною тематикою для історико-правової науки, оскільки потребує ґрунтовного осмислення критеріїв типологізації. Це є можливим на основі поглибленого аналізу закономірностей державотворення, систематизації характерних рис, уточнення чинників, що визначають специфіку цього процесу. А також варто наголосити на необхідності чіткого дотримання принципу академічної добросовісності та уважного і ґрунтовного опрацювання історичних джерел.

### Список використаних джерел

1. Карл Маркс. До критики політичної економії. / Пер. з нім. М. Порша за ред. Є. Касяненка. Харків : Державне видавництво України, 1926. 198 с. URL: <https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/1859/m-kritique-ep.htm>

2. Мінаєв А. До питання про «азійський спосіб виробництва» у формаційному підході до історичного процесу. *Методологія та філософія історії: актуальні питання дослідження та викладання* / Під загал. ред. проф. О. І. Сича. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2017. Ч. I. С. 15–36.

3. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії : скорочена версія томів I–VI Д. Ч. Соммервелла : Т. 1 / Арнольд Дж. Тойнбі; пер. з англ. В. Шовкуна. К. : Основи, 1995(I). 614 с.

4. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії : скорочена версія томів VII–X Д. Ч. Соммервелла : Т. 2 / Арнольд Дж. Тойнбі; пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. Київ : Основи, 1995(II). 406 с.

